

Viktor Rjazanov: Egy kevés napfény a válság hideg vizében. Logosz 2012. 4. szám

Kornai János: Gondolatok a kapitalizmusról. A Gajdar Intézet Kiadója 2012

Kornai János újabb könyve a szerző korábbi műveinek orosz nyelvű kiadásaihoz hasonlóan kétséget kizáróan nagy érdeklődésre tarthat számot. Számunkra Kornai munkái azért különösen értékesek, mert a tudós legfontosabb kutatási irányát, amelyhez időről-időre visszatér, a szocialista és a kapitalista gazdasági rendszerek összehasonlítása adja. A magyar közgazdász elfogultság nélkül állapítja meg, hogy a mainstreamhez tartozó elméleti közgazdászokat a két világhátré versengése idején nem igazán izgatta a szocialista kísérlet, és valahogy így van ez most is, a rendszerváltást követően. Ami a legkülönbözőbb életutakkal és egymástól radikálisan eltérő tudományos tevékenységgel rendelkező orosz elméleti közgazdászokat illeti, számukra a két gazdasági-társadalmi rendszer összevetése továbbra is megőrizte vonzerejét és jelentőségét.

Mindenekelőtt fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy feltétlenül szükség van magának a kapitalizmus szó jelentésének pozitív megítélésére, ha nem rehabilitációjára. A fogalom, ahogy korábban is, nagyon tág és számtalan tartalmi elemből tevődik össze, lényegében a modern társadalmak legfontosabb meghatározó jellemzője mind a Nyugat országaiban, mind pedig az újonnan létrejött kapitalista államokban. Minden olyan kísérlet, amely megpróbálta elhagyni ezt a terminust, szégyenkezve elrejtteni valami neutrálisabb és a tömegek számára vonzóbb meghatározás mögé, kudarcra ítéltetett. Kornai számára a kapitalizmus feltétlenül pozitív jelenség, a kedvező perspektívákkal rendelkező gazdaság rendszerét jelenti. Sőt, a jelenlegi mély válság közepette is úgy véli a szerző, hogy „a kapitalizmus tovább él”. Hangvételt és mondanivalóját tekintve ez a mű emlékeztet az amerikai kutató, Fukuyama által írt „A történelem vége?” (1989) című, annak idején nagy visszhangot kiváltó munkájára, ami tulajdonképpen a liberalizmus világméretű győzelmének proklamációja. Kornai János lényegében hasonló módon támasztja alá azt az elméletét, hogy elérkezett a szocialisztikus kísértekekkel való leszámolás időszaka. Állításainak bizonyítékául azokat a gyakorlatban be nem vált elképzeléseket hozza fel, amelyekkel működőképesebbé kívánták tenni a gazdaságot.

Mindemellet a kapitalizmus mint gazdasági rendszer védelme nem válik nála a dolog természetéből fakadóan apologikussá, hanem inkább kritikai elemzés tárgyát képezi. A szerző a kapitalizmust a „kisebik rosszként” jellemezve, nem minden alap nélkül számítja magát annak „realisztikus támogatói” köréhez. Ugyanakkor alapos részletességgel mutatja be, hogy a kapitalista gazdálkodás erényei és hibái elválaszthatatlanul együtt járnak. A könyvben számtalan érdekes és vitára sarkalló kérdés szerepel, melyek új kutatási területeket nyitnak meg. Mindezek mellett a Kornai által javasolt értelmezések némelyike további pontosításra szorul, több esetben cáfolat tárgyát képezi. Szeretném elkerülni ennek a négy, viszonylag önálló részből álló terjedelmes és sokrétű műnek a tartalomismertetését, és nem is a szerzőnek a téma kifejtése során mutatkozó erényeit és érdemeit szeretném számba venni. Mindössze három problémakörre kívánom szűkíteni a mondandómat, arra a háromra, amely tulajdonképpen a szerző koncepciójának központi vezérfonalát jelenti.

A műben mindenekelőtt a kapitalizmus és a technikai fejlődés között fennálló kapcsolat kerül bemutatásra. A technikai haladást a szerző a kapitalista gazdasági rendszer legfőbb erényének és alapvető előnyének tartja. A mű első részének ezt a címet is adta: Innováció és dinamizmus. Kornai bebizonyítja, hogy az innováció és a dinamizmus a szocialista tervgazdasággal ellentétben a kapitalizmus belső lényegéből fakad, és a rendszer alapvető sajátossága. Megemlíti többek között 89 innovációt, amelyek véleménye szerint teljesen átalakították az emberek mindennapi életét, megjegyezve, hogy mindegyikük tőkés, főleg amerikai vállalkozás kereti között született (a listából 70). Ugyanakkor szerinte egyetlen olyan forradalmi újítást sem találunk, amelyet szocialista

országban vezettek volna be. Természetszerűleg az ilyen kategorikus értékelés kapcsán feltámad az igény az állítás helyességének ellenőrzésére. Még ha nem is folytat az ember mélyreható kutatásokat, akkor is a következőkre jut. Hadd hozzak néhány példát. 1930-ban egy szovjet tudós, Lebegyev feltalálta a szintetikus gumi ipari méretű előállításának technológiáját, és 1932-től el is kezdődött annak tömegtermelése. Ezt a találmányt joggal sorolhatjuk azoknak a forradalmi újításoknak a sorába, amelyek hatást gyakoroltak az emberek mindennapi életére, különösen, ha figyelembe vesszük a beköszöntő motorizációs korszakot. Egy másik példa a televízió feltalálása és a televíziós műsorközlés kezdetei. Ez az innováció az egész világon óriási szerepet játszott a modern életforma kialakulásában. Mint bármely összetett tudományos-technikai újítás, ez is a különböző országokban zajló tudományos kutatások eredményeinek következménye. Mindazonáltal a televíziózás területén született sok fontos technikai találmány az 1930-as évek Szovjetuniójában született meg és került kidolgozásra, volt, ami hamarabb, volt, ami később, mint az USA-ban. Így a Szovjetunióban hamarabb kezdődött a televíziós műsorközlés, mint az Amerikai Egyesült Államokban. A fentiekhez hasonló példaként hozható fel a sugárhajtású személyszállító repülőgépek feltalálása. Ezt a találmányt Kornai az USA-nak tulajdonítja (Comet), holott ezt a repülőgéptípust Angliában fejlesztették ki és állították forgalomba 1952-ben. De a lényeg nem ebben a pontatlanságban rejlik. Lényegesebb dolog az, hogy a Szovjetunióban közel egy időben alkották meg (1955) és kezdték használni (1956) a hazai gyártású polgári sugárhajtású repülőgépet, a Tu-104-est. Egyébként a hasonló típusú amerikai repülőgép (Boeing-707) csak 1958-ban állt forgalomba.

Még megalapozottabban hivatkozhatunk a szovjet úrkutatási, atomenergetikai, hadi stb. innovációs projektekre. Felvetődik bennem a kérdés, hogy vajon nem tűnik-e meggyőzőbbnek az a közelítés, hogy az innováció az emberek mindennapi tevékenységével áll elsődlegesen kapcsolatban. A gazdasági fejlődés okán és a fogyasztói oldal változásainak következtében a forradalmi ipari jellegű találmányok végső soron nem kisebb jelentőségűek, mivel hozzájárulnak annak a technikai bázisnak a megteremtéséhez, mely elősegíti a személyes használatú újítások megjelenését. A fenti példák nem arra szolgálnak, hogy megkérdőjelezzem a kapitalista gazdaság fölényét az innovációs szféra területén, mely a versenymechanizmus működése által valósul meg. Ugyanakkor világosan látszik, hogy a kapitalizmus fölénye nem abszolút, hanem viszonylagos. Hiszen maga a szocializmus mint tervgazdálkodáson alapuló rendszer – ahogy erről manapság hajlamosak vagyunk megfeledkezni – egy olyan jelentős innovációs modellt képvisel, amelyhez számtalan újítás kapcsolódik. Csak magának a közgazdaságtannak a terén ilyenfajta újdonságnak tekinthető az ágazatközi mérleg, a népgazdasági tervezés bevezetése, az általános és ingyenes közoktatásra való áttérés és a szakemberképzés stb. Mindezekon felül a szocialista társadalom és gazdaság terén bekövetkezett rendszerváltás több évtizedre megváltoztatta a világ képét.

Ez először is azt jelenti, hogy a szocialista gazdaságnak megvoltak azok a saját technikai, gazdasági-társadalmi újításai, melyek előtt nyitva állt a lehetőség, hogy az innovációs termékek színvonalára emelkedjenek. Persze ezzel az állítással messze nem minden esetben lehet egyetérteni, de ezeknek a projekteknek a megvalósítása gyakorta egyszerűnek és hatékonyan bizonyult. Másrészt az innovációt sok esetben nem annyira a gazdaság típusa határozza meg, hanem magának a gazdaságnak a fejlettségi szintje és a támadt kereslet érettsége stb. Nem véletlen, hogy a könyvben említett találmányok döntő többsége amerikai cégekhez fűződik. Nincs például ebben a felsorolásban egyetlen olyan újítás sem, amelyet Németországban vezettek volna be. Ezen az alapon lehet-e azt állítanunk, hogy a német gazdaság nem innovatív? Vagyis a nemzetgazdaságok innovációs jellege nem egy faktorból fakad (adott esetben a gazdaság jellegéből), hanem a legkülönbözőbb természetű okok és körülmények összességével magyarázható. Harmadszor, nem szabad túlhangsúlyozni az innováció szerepét egyetlen gazdasági rendszer működésének értékelésekor sem. Kornai valamilyen okból elfelejt említést tenni még egy, a modern kapitalizmusban keletkezett innovációról: a pénzügyi derivatívákról. Ezeknek a modern kapitalizmus gazdaságára gyakorolt hatása a következményeket tekintve különösen drámai. Gyakorlatilag ellenőrizetlen növekedésük vezetett el az eddigi legsúlyosabb következményekkel járó világválság kirobbanásához.

A könyvben érintett második problémakör a „hiánygazdaság” és a „többletgazdaság” összehasonlítása, mely oppozíció alapvetően meghatározza a két gazdasági rendszer különbségét. Erről a kérdésről szól a könyv második része. Jól ismert, milyen érdemeket szerzett Kornai a hiánynak a szocialista gazdaság immanens, természetéből fakadó indoklásában. V.V. Novozsilov szovjet közgazdász nyomdokain haladva, aki még 1926-ban az elsők között írt a tervgazdálkodás fenti jellegéről, a magyar közgazdász folytatta a téma kutatását. Kornai álláspontjának új eleme, hogy kiegészítette a szocialista gazdaság hiányjellegének értelmezését kapitalista ellenpólusának, a „többlet- vagy kínálati többleten alapuló gazdaságnak” a szimmetrikus meghatározásával, mely egyben felfedi ez utóbbi erőit. A könyvben a többletet számos körülménnyel magyarázza. Ezek: a monopolizmus léte, a kereslet ingadozása, az innovációs hajszák, a tömegtermelésre épülő gazdaság. Ez azt jelenti, hogy Kornai a mainstreamhez tartozó közgazdászokkal ellentétben abból a meggyőződéséből indul ki, „hogyan az igazi piaci körülmények között nincs és nem is lehet egyensúly” – ez egy fontos, empirikusan alátámasztott tétel. A hiány és a többlet dichotomikus kölcsönhatása tette lehetővé a két tartós és normális piaci állapot szimmetriájáról szóló tézis megalkotását, és annak a következtetésnek a levonását, hogy a többlet jelensége a kapitalizmusban és a hiányé a szocializmusban egyaránt „általános, krónikus és intenzív jellegű”. A kapitalista gazdaságra jellemző egyensúly nélküli állapot fölényét Kornai nem a hagyományosan ennek a helyzetnek tulajdonított képességből eredeteti, miszerint az egyensúly hiánya „koordináló és kiegyenlítő” szerepet játszik, hanem a többletgazdaság dinamizmusából, az innovációra való leküzdhetetlen törekvésből vezeti le. Ez tehát egy teljesen realiztikus és nem szokványos vélekedés a kapitalista termelés természetére és a tervgazdasággal szembeni fölényére vonatkozóan. Mindazonáltal felmerül a következő kérdés: hogyan viszonyul a többlet a túltermelés fogalmához? Ez annál is inkább fontos kérdés, mivel a tőkés gazdaságot időről időre túltermelési válságok terhelik, amelyeket Kornai épphogy csak érint. Például azt állítja, hogy a ki nem használt ipari kapacitás (az USA-ban ez 12-35% között ingadozik a ciklusfázis függvényében) a potenciális termelést és nem a „valós túltermelést” jellemzi. Maga a túltermelés akkor jelentkezik, amikor „túlzott tartalékok” keletkeznek az elégtelen kereslet miatt, ami „időszakos válságokhoz” vezet. Mit jelent ez esetben a „túlzott tartalékok”? Vajon a túlzott tartalékok és a felesleges ipari kapacitás nem állnak egymással kapcsolatban? Ráadásul, miközben a túltermelési válság okaként az elégtelen keresletet nevezi meg – ez még a XIX. században Simonidi által javasolt magyarázat -, a szerző figyelmen kívül hagyja azt a nem kevésbé fontos okot, mely magának a kapitalista termelésnek a belső ellentmondásából fakad, és közvetlenül hat a tőkefelhalmozás folyamatára. Marx szerint valójában a túltermelési válság nem pusztán a kereslet, elsősorban a fogyasztói kereslet, és az alacsony fogyasztás függvénye. Ezt a problémát megoldhatja a hitelnövekedés, bár, ahogy a történelmi és aktuális példák mutatják, ez a megoldás csak átmeneti. Egy másik folyamat mutatkozik fontosnak, amely a csökkenő profitráttával áll összefüggésben. Kornai tagadja ezt az állítást, mivel a folyamat történelmi tényekkel nem támasztható alá. Azt, hogy ez nem hat állandó jelleggel és folyamatosan, senki nem kérdőjelezi meg, nem véletlen, hogy maga Marx is e felé a vélemény felé mozdult el, felismerve az egymás ellen ható tényezők létezését. De ennek a jelenségnek a túltermelési válságok kialakulására gyakorolt hatását nehéz tagadni, még ha az rövid időn keresztül lép is fel. Ezért véleményünk szerint napjainkban is megőrizte Marx azon állítása a jelentőségét, miszerint a profitráta csökkenése „elősegíti a túltermelést, a spekulációt, a válságokat, a felesleges tőke megjelenését csakúgy, mint a felesleges népességét.” Ezzel egyidejűleg jegyezzük meg, hogy a kapitalizmusra a konkurenciaharc mellett oly annyira jellemző innovációt nem kis mértékben gerjeszti a profitráta csökkenésének megakadályozására való törekvés. Kijelenthetjük, hogy a hitelnövekedés kiteljesedése az innovációs aktivitás megőrzésére való törekvéssel karöltve két összehangolt eszköz a profitráta csökkenésének megakadályozására és a válságfolyamatok megelőzése érdekében. Bizonyos időszakokban sikerhez vezet, ugyanakkor nincs arra semmi garancia, hogy elkerüljük a kudarcokat.

Visszatérve a hiány és a többlet mint a szocialista és a tőkés gazdaság egymással ellentétes jellegzetességeihez, fel kell hívnunk a figyelmet ezek viszonylagosságára, különösen, ha nem korlátozzuk őket kizárólag az áruk és szolgáltatások szférájára. A kapitalizmusban is mutatkoznak a

hiány jelei azokon a területeken, ahol megjelennek az ingyenes szolgáltatások (Marx-Engels), amelyekről a könyv szerzője is említést tesz. Még nagyobb jelentőséggel bír a pénzhiány, amely mögött a társadalom vásárlóerejének elégtelensége húzódik meg. Az ilyen típusú hiány lényegre törően világít rá a tervgazdaságból (hiánygazdaságból) a piacgazdaságba való átmenet időszakában kialakuló piaci többlettel jellemezhető helyzetre. Egy személyes példát szeretnék említeni, amely a mai, többleten alapuló gazdasággal kapcsolatos. Kornai János *A hiány* című művét 1989-ben adták ki a Szovjetunióban, a hiánygazdaság időszakában 40 ezer példányban, a jelen tanulmányban vizsgált könyv pedig már a modern Oroszországban jelent meg, a többletgazdaság idején, ezer példányban. Most álljon itt egy sokkal markánsabb példa. Az Orosz Föderációban ma az összes szarvasmarha-állomány 21 millió állatot tesz ki, és ez kevesebb, mint amennyi 1915-ben (33 millió) és a Szovjetunióban (55 millió) volt. Következésképpen a hústermelés több, mint egyharmadára csökkent. A Szovjetunióban az egy főre jutó átlagos húsfogyasztás 60-65 kilogramm volt (ebből két kilogramm importból származott), 1980-ra ez a fogyasztás 70 kilogrammra nőtt. Jelenleg az Orosz Föderációban 54 kiló, amelyből több mint 10 kilogramm az import. Ha megfosztanánk a mai orosz piacot az importtermékek széles skálájának megvásárlási lehetőségétől, ismét visszatérne az áruhiány vagy élesen felszökknének az árak.

Végül a harmadik fő problémakörrel szólok, amely a kapitalizmus jelenlegi világválságával és a rendszer jövőjével kapcsolatos. Kornai csak futólag érinti ezt a kérdést, mivel a válságot a kapitalizmus ciklikus folyamataiból következő állandó jelenségnek tartja. De vajon tényleg így van-e ez? Ki lehet-e jelteni a szocializmus összeomlását követően, hogy a kapitalizmusnak nincsen alternatívája? Napjainkban jogosan kételkedhetünk ebben, és ezt a válság természetének rendszere is alátámasztja. A kapitalizmusnak lehetnek alternatívái, már csak abból az okból kifolyólag is, hogy a jövőben mindig sok lehetőség rejlik, és hogy a jövőt sohasem láthatjuk előre. A posztkapitalista fejlődéssel kapcsolatos lehetőségek körében a szocializmus problematikáját nem lehet lezárt kérdésnek tekinteni. Először is, történelmi példák igazolják, hogy valami új dolog nem egy, hanem két ugrás és két átmenet után következik el. Vagyis az új jelenség megszilárdulása a tagadás tagadását követően jön el. Elsődlegesen bekövetkezik a megelőző gazdasági rendszer elvetése, és ezzel egyidejűleg végbemegy a régi értékrend és az új, még éretlen gazdasági formák tagadása. Csak a második átmenetet követően tud lezajlani az új típusú gazdaság megszilárdulása, ugyanakkor ennek az újnak a bevezetését a gazdaságban több körülmény lehetetlenné is teheti. Egyébként pontosan így zajlott magának a kapitalizmusnak is a kialakulása. Elsődlegesen a kapitalizmus Észak-Itáliában, Svájcban és Hollandiában jelent meg. Viszont ezt követően bekövetkezett a hanyatlása és a feudalizmus visszatérése. Csak a második próbálkozásra tudott győzedelmeskedni, amikor Angliában végbement a modernizáció. Nem kizárt, hogy ez a forгатókönyv a posztkapitalista fejlődés esetében is alkalmazható, annál is inkább, mert az „új szocializmus” jelszava nem tűnt el, hanem továbbterjedt a világban (főleg Latin-Amerikában). Arra a tényre is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a mostani válság mélysége és a belőle való kijutás bonyolultsága összefüggésben van azzal, hogy Európában és Ázsiában a fejlődés alternatív megoldási lehetőségeinek száma növekszik. Másodszor, a kapitalizmus valóban különleges átalakulási és megújulási képességekkel rendelkezik. Valószínűleg éppen ebben fedezhetjük fel történelmi előnyét, amely sokkal jelentősebb lehet, mint a termelésben mutatkozó innovációs képessége. Ezért van a kapitalizmusnak napjainkban is perspektívája, mely meg is valósulhat, amennyiben megtaláljuk a következő megújuláshoz szükséges belső potenciáljait. Ily módon ismét történelmi jelentőségű válaszút előtt állunk a tőke két irányú továbbfejlődésével kapcsolatban a világban, mely helyzet a következőképpen lehetne megfogalmazni: haladunk egy „másfajta kapitalizmus” vagy egy „másfajta nem-kapitalizmus” felé. „Ezt a kérdést korántsem a különböző jóslatok párharca fogja eldönteni, hanem a történelmi távlatok.” Kornai ezen állítását nem lehet kétségbe vonni.

Runda Margit fordítása